

Éhezés, élelmezés és modernitás a gyarmati Indiában, 1920–1950

Több mint egy évtized telt el azóta,¹ hogy Utsa Patnaik azt állította, amennyiben az indiai döntéshozók továbbra is abban a hitben ringatják magukat, hogy az éhezők száma a gazdaságpolitikai liberalizáció óta csökkent, s ennek szellemében határozzák meg az élelmezésügyi politikai célokat, az ország éveken belül az éhezés köz-társaságává válik.² Az India élelmeszer-biztonságát garantálni kívánó törvény 2013. évi elfogadását megelőző közel kétéves vita nemcsak arra világított rá, hogy Patnaik könyvének megjelenése óta sem csökkent az éhezés társadalmi súlya, hanem arra is, hogy a százmilliókat érintő vagy közvetlenül fenyegető éhezés kérdése a posztkoloniális indiai valóság egyik olyan területe, amely politikailag megosztja az országot.

A megosztottság a történelmi tudatban is jelen van. Az éhezés és az éhínség témája a dél-ázsiai emlékezet egyik hangsúlyos eleme, főként a régió keleti részén. Ezt jelzik kiemelkedő művészeti alkotások, mint Chittaprosad Bhattacharya *Hungry Bengal* (Éhes Bengál) című – 1944-es, szinte az utolsó példányig bezúzott – könyvének 2011-ben kiállított rajzai, Satyajit Ray *Osonki Sonket* (Távoli vihar) című világhírű filmje, mint ahogy az is, hogy Zainul Abedinnek az 1943-as éhínséget ábrázoló grafikái fontosabb és nagyobb teret foglalnak el a Bangladesi Nemzeti Múzeum állandó kiállításán, mint a gyarmati korszak végét jelentő 1947. év eseményei. Az 1942–1943-as éhínséget – főképpen Amartya Sen Nobel-díjas közgazdász elméleteinek köszönhetően – jelentős történészvita is övezte az elmúlt évtizedekben.³

A vita jórészt arról szól, hogy a katasztróféért milyen mértékben volt felelős a gyarmati kormányzat, a háborús viszonyok, a természeti csapások és a civil társadalom. Az éhínség emlékezetének említett formáiban csak áldozatok, tanúk és bűnösök szerepelnek, a megélt tapasztalat alig. Az 1990-es és 2000-es évek *oral history*

* A szerző az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének segédmunkatársa, a *Tudás, tájkép, nemzet és birodalom. A tájkép megismerésének és átalakításának gyakorlati Magyarországon és a Balkánon, 1850–1945* (NKFIA FK 128978) kutatócsoport tagja. (1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., balogh.robert@btk.mta.hu).

1 A 2012–2013-ban végzett levéltári kutatást az indiai külügyminisztérium által finanszírozott Indian Council for Cultural Relations ösztöndíja, valamint a Russi Modi Centre of Excellence tették lehetővé. Ezúton köszönöm Radha Kapuriának a tanulmány összeállításában nyújtott segítségét.

2 Patnaik, 2007.

3 Sen tézisét lásd: Sen, 1981. A természeti okokra vonatkozó érvelést lásd: Tauger, 2003. Az éhínséget kulturális okokra visszavezető elmélet: Greenough, 1982. Sen jogosultsággal kapcsolatos tézisének bírálatát lásd: Dyson–Maharatna, 1991. 281–297.

projektjei szinte elfeledkeztek az 1942–1943. év és a század második felének – bizonyos területeken 1965–1966-ban és 1974-ben is előforduló – éhínségeiről. Ebben a tekintetben az Afsan Chowdhury által szerkesztett, egyelőre csak bengáli nyelven olvasható négykötetes munkát,⁴ valamint ugyanezen szerző női szerepeket értelmező *Tahader Juddo* (Az ő háborújuk) című dokumentumfilmjét említhetjük kivételként. A nyitott digitális archívum, az indiai szubkontinens történetét és emlékezetét feldolgozó projekt⁵ részben angol nyelvű felülete – az anyagi körülmények miatt az oktatásból és a digitális írástudásból is kiszorult közösségektől való elzárkózásból fakadóan – alig tartalmaz a nagy éhínséghez kapcsolódó történeteket.⁶ Perry Anderson, miközben a 20. századi indiai politikai elitet bírálja, mintha csak a kulturális kánon és a hangtalanság ezen kettősségét kívánná magyarázni.⁷

Jelen tanulmány a munka és az élelmezés kapcsolatáról alkotott elképzeléseket, valamint ezek lokális lenyomatait elemzi, s ezen keresztül azt kutatja, vajon a késő gyarmati India esetében a modernitás külön változatairól vagy a „nyugati” modellen belül bejárható utak sokféleségről beszélhetünk-e. Arra kívánok rámutatni: a modernitás „nyugati” tudományosságának indiai recepciója és a késő gyarmati kormányzás technológiai (*governmentality*) közötti kapcsolat döntő hatással volt arra, hogy miképp formálódott az élelem, az éhezés és a munka közötti viszony a dél-ázsiai politikai térben.⁸

Annak, hogy a „nyugati” tudomány a századforduló körül előállt a kalória és a tudományos munkaszervezés fogalmaival, messzemenő következményei voltak India ipari viszonyaira.⁹ Ahogy látni fogjuk, ezen fogalmak recepciójának – a női és a kuli munkáról alkotott, tudományosnak minősülő korabeli koncepción keresztül – fontos szerepe volt abban, hogy a jogosultság elve nem vált kulcsfogalomná a 20. század első felének indiai élelmezéspolitikájában. Elsőként azt vizsgálom, hogy milyen módon jelent meg a munka és az ipari munkaerő az indiai táplálkozástudományi munkákban az 1930-as években. Ezt követően, a tanulmány második részében, az elemzés tere a Tata Iron and Steel Company (TISCO), a korabeli India legnagyobb ipari komplexuma lesz. A TISCO Dzsamsedpur városban található, amely közigazgatásilag ma a kelet-indiai Dzsárkand állam Kelet-Szingbum körzetének területéhez tartozik. A vizsgált időszakban Szingbum körzet Bihar és Orissza, illetve 1936-tól Bihar tartomány része volt, s ezen belül közigazgatásilag ahhoz a Csota Nágpur kerülethez tartozott, amely „őslakosairól” és természeti erőforrásairól volt ismert.

4 Chowdhury, 2007.

5 Lásd: <http://www.indianmemoryproject.com>.

6 <http://www.indianmemoryproject.com/131/>; és <http://www.indianmemoryproject.com/post131continued/oldalak> (letöltés: 2017. január 28.).

7 Anderson, 2012.

8 Bár szorosan nem kapcsolódik a tanulmány témájához, s így nem tárgyalom, fontos tudni, hogy az ügynevezett *test works* intézményén keresztül a brit kormányzat az éhínség idején teremtette meg a legszorosabb kapcsolatot a munka és az élelmezés között Indiában. A *test works* olyan alapvető ellátást biztosító közmunkatáborok voltak, amelyek csak akkor működtek, ha az élelmiszerhiány már azzal fenyegetett, hogy éhínséggé nő. Lásd: Loveday, 1914.

9 A kalória és modernitás kapcsolatára lásd: Lampland, 2009. 123–142.

Az első világháború végére az étellel és az evéssel kapcsolatban számos elképzelés született a Brit Birodalomban. A lezajlott változások közül a szakirodalom már jó néhánnyal foglalkozott.¹⁰ Sidney Mintz úttörő tanulmányában bemutatta, hogy a birodalmon belüli fogyasztási szokások változása kedvezőtlenül hatott a brit munkáscsaládok tápanyagbevitelére.¹¹ Elizabeth M. Collingham azt hangsúlyozta, hogy a gyarmati Indiában az ételmiszer-fogyasztás nemcsak tükrözte, hanem meg is határozta a társadalmi helyzetet (lásd a kasztok egymás közötti érintkezése során érvényesülő tabukat, valamint a „fehérek” és „nem fehérek” közötti faji megkülönböztetést).¹² Ugyanakkor, amint Rachel Berger állította, a 20. század eleji Indiában az étel kulcsszerepet játszott a nemzettel kapcsolatos elképzelésekben is.¹³ Susana Friedberg arra mutatott rá, hogy a gyarmati kormányzatok azzal kapcsolatos törekvései, hogy a dzsungel ismerős kertté változzon, olyan ételmiszer-termelési és -fogyasztási hálózatokat eredményeztek, amelyek hatással voltak a nemi szerepekre és a nemek közötti viszonyra, az ízlésre, a mindennapi rutinra, valamint a 20. század végi globalizációra is.¹⁴

Az 1930-as években az ételmezéstudomány, amely főként abban látta a feladatát, hogy összeállítsa az emberiség számára az ideális étrendet, valamint hogy harcoljon az alultápláltságból eredő betegségekkel, felfedezte és szintetizálta a vitaminok világát.¹⁵ Nem sokkal a gazdasági világválság legrosszabb éveit követően a Népszövetség és a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO) szakértőket kért fel, hogy állapítsanak meg ételmezési standardokat, amelyek azután normaként szolgálnak az új jóléti politika számára mind országos, mind nemzetközi szinten.¹⁶ Sunil Amrith és Patricia Clavin azt állapította meg, hogy a két világháború közötti időszakban a Népszövetség által a hiánybetegségek kutatására indított programok kapcsán Délkelet-Európa és Dél-Ázsia egységes módon kerültek a kutatók és a születő nemzetközi intézmények látóterébe.¹⁷

A munka fogalma az indiai táplálkozástudományban: hatékonyság és társadalmi nemek

Az 1920-as évektől kezdve a gondolkodás az indiai munkaerővel kapcsolatban abból a meggyőződésből indult ki, hogy a szubkontinens lakóinak teste beteges. A korabeli egészségügyi elméleteknek megfelelően a kórokozók miatt a trópusokon élők testét fertőzöttnek és gyengének tartották. Az 1930-as években a trópusokkal

10 Pilcher, 2012.

11 Mintz, 1986. 116.

12 Collingham, 2001. 156–162.

13 Berger, 2013.

14 Freidberg, 2003. 445–463.

15 Barona, 2008. 87–105. Lásd még: Price, 2015.

16 *Report on the Physiological Bases*, 1936; valamint a Népszövetség Egészségügyi Bizottságának 1935–1938. évi jelentései. Lásd még: Clavin, 2013. 165–179.; Weindling, 1995. 319–332.; Price, 2015.

17 Amrith–Clavin, 2013. 29–50. Lásd még: Clavin, 2013. 165–179.

kapcsolatos koncepciók és a tudományos számítások alapján az indiai munkást alacsony hatékonyságúnak tekintették.¹⁸ A TISCO igazgatósága a következő módon értékelte a munkásokat: „A klimatikus viszonyok az indiai munkásembert hátrányosan befolyásolják, illetve az oktatás, az egészségügy, az erőnlét, valamint az élet-színvonal általában alacsonyabb szintű, mint a nyugati országokban. Ha a hatékonyságot egymáshoz viszonyítva akarjuk megítélni, ezek a tényezők a helyi munkások számára kedvezőtlenek.”¹⁹ 1940-ben D. R. Gadgil, a korabeli India egyik vezető közgazdásza azonban rámutatott, hogy van olyan tudományág, amely új távlatokat nyit a trópusi klíma körülményei között élő munkások teljesítőképességének növelésére: „A táplálkozástudomány (...) jelentős fejlődésen ment keresztül, és lehetővé vált, hogy megnevezzük azokat az ételeket és azok mennyiségét, amelyek szükségese-
sek a test megfelelő karbantartásához (...) az illető személy kora és neme, valamint az éghajlat függvényében.”²⁰

Az 1930-as években az indiai értelmiség tagjai több módon is összekapcsolták a táplálkozástudomány és a munka fogalmát. 1938-ban Radhakamal Mukerjee *Food Planning for Hundred Millions* (Élelmiszer-tervezés százmilliók számára) című könyvében amellett érvelt, hogy a világszerte egységes mutatók és értékek helyett figyelembe kellene venni a helyi viszonyokat az indiai élelmiszerigények kiszámításakor. Mukerjee a hatékonyságot és az anyagcsere biológiai sebességét egymástól függő tényezőknak tekintette. Azt javasolta, hogy az optimális termelékenység elérése érdekében a gyári munka ritmusát hozzá kell igazítani az emberi szervezet működésének évszakos és regionális változásához.²¹ 1939-ben *Health and Nutrition in India* (Egészség és táplálék Indiában) című vaskos kötetében Narendranath Gangulee tápértékük szerint rendszerezte és értékelte az ételkészítési gyakorlatot, valamint az elérhető élelmiszer-alapanyagokat, és azt állapította meg, hogy az élelmezési válságból a meglévő tudás és alapanyagok racionálisabb felhasználása jelentene kiutat.²² Összességében az egyes szerzők az indiai munkaerő alacsony hatékonyságából kiindulva fogalmazták meg az élelmezés-tudomány feladatait.

Az említett munkák felhasználták azokat az eredményeket, amelyeket a dél-indiai hegyvidéken található Kunúr településen működő Táplálkozástudományi Kutatóintézet publikált, és reagáltak is ezekre. Az intézmény múltja 1918-ra nyúlt vissza, arra az időpontra, amikor a beriberi okait kereső kutatócsoportot befogadta a Pasteur Intézet dél-indiai részlege.²³ (A 19. század során és a 20. század elején a beriberi fontos szerepet játszott a trópusi India képének megalkotásában.)²⁴ A kunúri laboratóriumokban zajló kutatási program alakította is a gyarmati kormányzást, mivel nem pusztán adatok és tudományos tények gyűjtését végezték itt.

18 Bivins, 2013. 1–20.

19 *Report*, 1929. 161.

20 Gadgil, 1943. 83.

21 Mukerjee, 1938. 55–66., 82–86., 189.

22 Gangulee, 1939.

23 *Report of the Commission of Health Survey*, 1946. vol. I. 207–212.

24 Arnold, 2010. 295–314.

Kunúrban 1935-ig az élelmézkutatás programját a katonai rangot viselő alapító igazgató, Robert McCarrison határozta meg, akinek fő célja az volt, hogy az úgynevezett „harcos fajok” táplálkozási szokásai alapján összeállítsa az ideális étrendet. Ezen törekvéssel összhangban a Brit Indiai Királyi Hadsereg higiéniai kézikönyvének a két világháború közötti három kiadása egyre nagyobb mértékben vette figyelembe a kutatási eredményeket. Míg az első kiadás nem tartalmazott konkrét előírásokat, az 1940-es egy teljes fejezetet szentelt az élelmiszeradagok szakszerű összeállításának, majd az 1945-ös kiadásban ez a fejezet tovább bővült, és szerkezetileg is átalakult.²⁵ A hadsereg bevetési kézikönyvének (1927) a fejadagokat tartalmazó táblázatai feltüntették a brit és az indiai katonák adagjai közötti különbségeket is. A brit katonák nemcsak sokkal változatosabb ételeket kaptak, s több tojást, halat és húst ehettek, de zöldségféléből és még teából is nagyobb adag jutott nekik. Az indiai katonák számára tápanyagokban és kalóriában jóval szegényebb étrendet írtak elő: ők rizst, lencsét és némi zöldséget ettek tejjel mint védőétellel kiegészítve.

1936-ban a katonai háttérrel nem rendelkező, viszont a népszövetségi programokban tapasztalatokat és presztízst szerzett Wallace Aykroyd váltotta McCarrison a kunúri laboratórium élén, s ez a váltás egyben a gyarmati kormányzás új korszakának kezdetét is jelezte. Az 1940-es *Development Act* volt az első olyan, az angol parlament által elfogadott törvény, amely életminőséget javító beruházások megindítását tette lehetővé a gyarmati területeken. Frederick Cooper szerint a jóléti politika és a fejlesztések hozzájárultak ahhoz, hogy a munkaező és a társadalmi osztályok kérdéseinek napirendre tűzését el lehetett kerülni. Ezzel együtt „a törvény szimbolikus jelentősége nagyobb volt, mint megalkotói gondolták. (...) A vita a birodalom jelentését kimozdította a civilizáció és gondnokság diskurzusából.”²⁶

Az új szellemiség jegyében Aykroyd elhagyta a faji terminológiát, és új projekteket indított, közöttük az ipari munkásság és a diákok táplálkozásának felmérését is, s egyúttal bekapcsolta az indiai kutatásokat a Népszövetség és az ILO munkájába.²⁷ Aykroydnak a gyarmati korszak utolsó éveiben kulcsszerepe volt a korabeli politika és a későbbi jóléti elképzelések szempontjából is fontos Bengáli Éhínséget Vizsgáló Bizottság (*Royal Commission on Bengal Famine*) jelentésének elkészítésében is. A jelentés szövege több olyan fejezetet tartalmaz, amely a parasztok táplálkozásának javítására szólított fel a jövőbeni éhínségek megelőzése érdekében.

A Kunúrban folyó munka ezen túlmenően közvetlenül is hatott a Kongresszus Párt legfontosabb alakjára, Mohandász Karamcsand Gandhira is. Annak ellenére, hogy Gandhi nem azonosult teljes mértékben a nyugati tudományosság céljaival, meglehetősen naprakész volt az élelmézkutató tudomány fejleményeit tekintve. Politikai-morális programjában londoni tartózkodása óta fontos szerepet játszott az étkezés kérdése, és magát reformernek tartotta az étrendi kérdésekben. 1929 folyamán többször is levelet váltott Robert McCarrisonnal, az Indiai Orvosi Szolgálat

25 *Field Service Hygiene Notes India*, 1919, 1940, 1945.

26 Cooper, 1996. 72.

27 Aykroyd, 1937. 1008–1010.

orvos szakértőjével a tejnek az egészséges táplálkozásban játszott szerepéről, s annak indiai vetületeiről vitatkoztak.²⁸ Gandhi üdvözölte az élelmiszerek tudományos kutatását, és nagyobb erőfeszítésre buzdított ezen a területen, ugyanakkor meg volt győződve arról, hogy az indiai alultápláltságot a különböző indiai konyhai szokások és módszerek fejlesztésével lehet leküzdeni, s nem a tudomány által védőételnek tartott hús, tojás és tej fogyasztásának bevezetésével. Gandhi is hangsúlyozta ugyanakkor a munkavégzés és az élelmezés közötti kapcsolatot, és receptet is publikált, amelyben figyelembe vette az ebéd árát és tápanyagtartalmát is, miközben kihagyott minden állati eredetű alapanyagot.²⁹ A Gandhi és Kunúr közötti kölcsönhatáshoz hozzátartozik az a körülmény is, hogy a fentebb említett Mukerjee és Gangulee a Kongresszus Párthoz kötődtek, s nem a gyarmati közigazgatásban dolgoztak.

Voltak olyan nacionalista vélemények is ebben a kérdésben, amelyek nem a laboratóriumi eredményekből indultak ki. 1936-ban egy nyugalmazott sebész, Rai Bahadur Chowdhury egy kis kötetet adott ki *The Ideal Diet for Perfect Health* (Az ideális étrend a tökéletes egészségért) címmel. A könyv elutasította az angol gyakorlatot, és a hagyományos testmozgást ajánlotta helyette. Azt állította, hogy a baktériumok nem lényegi, hanem másodlagos okai a betegségeknek, s az igazi problémát a rossz levegő, a rossz vér és a megelőzés hiánya jelentik, s a bajokat leginkább a főzésben levő bölcsességgel lehet leküzdeni.³⁰

Az 1946-ban megjelent *Planned Diet for India* (Tervezett étrend Indiának) című munkájában Gopal Chandra Pattanayak, a patnai (Patna Bihar tartomány központja volt) Walesi Herceg Orvosi Főiskola professzora a racionális táplálkozás programját egy általa „természetkúrának” nevezett koncepcióval egyesítette. Pattanayak a természet az emberi test működése során is jelen lévő hangjának újrafelfedezéséről beszélt.³¹ A könyv megpróbált közös nevezőt találni a Kongresszus Párt által elfogadott ájurvédikus rendszer és a radikális nacionalista politikai szemlélet között. Pattanayak így írt: „Erős egyéniség, aktív élet és harcok nacionalizmus elképzelhetetlen állati eredetű táplálék nélkül. (...) Minden lehetséges önellátóképességünkkel arra kell törekednünk, hogy az ország lakosai növeljék bevételüket, megszűnjön gazdasági elmaradottságuk, illetve hogy lehetővé tegyük, hogy állati eredetű élelmiszereken alapuló étkezésre álljanak át, még akkor is, ha egy kicsit drágább, mint a zöldségétrend.”³²

A korabeli táplálkozástudományi irodalom a hatékonyság növelésén kívül figyelmet fordított a nemekre, a közöttük lévő viszonyra, valamint a két nem közötti eltérő élelmezési igényekre is. A kortárs szerzők közül Rajani Kanta Das közzgaz-

28 Carpenter, 2007. 873–878.

29 Gandhi, 1949. 23–25.

30 Chowdhury, 1936.

31 Az ájurvédikus tudás és gyakorlat terjesztésének kérdése állandóan napirenden volt a második világháború előtti években. A központi kormány egészségügyért felelős részlegének rendszeresen válaszolnia kellett olyan kérdésekre, amelyeket a törvényhozás tagjai intéztek az ájurvédikus orvoslást oktató iskolákkal, a homeopátiás kezelésekkkel, illetve az orvosi címek használatával kapcsolatban. Az 1930-as évekre az ájurvéda és a tudományos orvoslás közötti ellentét már hosszú múltra tekintett vissza. Lásd bővebben: Sharma, 2012.

32 Chandra Pattanayak, 1946. 58.

dász munkássága azzal tűnt ki, hogy a nők munkavégzését központi kérdésként kezelte. Das már könyve első oldalain szakított az iparral kapcsolatos diskurzust domináló férfiközpontú megközelítéssel. A hatékonyságot ugyanis a háztartást vezető nő metaforájával írja le, aki „a rendelkezésre álló javak és szolgáltatások felhasználásával a legnagyobb meglegedettséget éri el”.³³ Das nem fogadta el az ipari foglalkoztatottságra vonatkozó korabeli statisztikákat, mivel „a háztartási alkalmazottakat eltartottként tartják számon, annak ellenére is, hogy olyan aktívak a jólét társadalmi előállításában, mint bármely más osztály. (...) Emlékeznünk kell, hogy a legtöbb keresőtevékenységet végző nő dolgozik a háztartásban is, valamint a nők jóval 15 éves koruk előtt elkezdenek dolgozni.”³⁴ Azon az állásponton volt, hogy ha a nőknek több lehetőségük van az önkifejezésre és önmegvalósításra, az ipari hatékonyság is javul. Arra hívta fel az indiai lakosságot, hogy hajtsanak végre élet- és lélektani változtatásokat, mivel számításai szerint a gyakori betegségek és „az alultápláltság vagy éhezés miatt India elvesztegette emberi erőforrásai jelentős részét”.³⁵

Az indiai tudományos életben jelentős szerepet játszó szerzők azonban messze álltak Das látásmódjától. 1947-ben Dwarka Nath Chatterjee – magát indiai táplálkozás-szakértőnek titulálva – a következő tudományos választ adta arra a kérdésre, hogy miért van szüksége a nőknek kevesebb élelemre, mint a férfiaknak: „A nőknek kifinomult a szervezetük, kisebb tömegük és súlyuk alacsonyabb alpanyagcserét eredményez, illetve otthoni, sok izommunkát nem igénylő feladataik természetéből adódóan is természetes módon kevesebb ételre van szükségük, mint a férfiaknak.” Ugyanebben a fejezetben Chatterjee azt is hangsúlyozta, hogy az anyasághoz kötődő biológiai szerepük miatt a nőknek több védőételre van szükségük.³⁶ Chatterjee a kunúri laboratórium adataira hivatkozva emlékezteti olvasóit, hogy a várandós anyáknak 50 százalékkal több fehérjére, 25 százalékkal több kalóriára és 100 százalékkal több kalciumra van szükségük, mivel „ők a világ jövőbeni állampolgárai egészségének és életerejének őrei. Egy egészséges anya általában egészséges gyermeket jelent.”³⁷ Elképzelhetőnek tartotta, hogy a nők a házon kívül is dolgozzanak, de nem látta volna őket szívesen a gyárakban.

Radhakamal Mukerjee, a már idézett elismert közgazdász egy 1944-ben publikált cikkében, amely *A National Minimum Welfare Standard* címet viselte, amellet érvelt, hogy a nők mint keresők nem relevánsak, illetve nem mint keresők fontosak. „Amíg a tényleges munkaerőpiaci helyzet az, hogy a feleség vagy a lány keresete alig jelentős (...), a munkáscsalád feleségeit és lányait nem úgy kell tekintenünk, mint olyanokat, akik a kinti világban szerzett jövedelmükkel növelik a bevételt, hanem olyan családtagokként, akik háztartási feladataik elvégzésével odabent járulnak hozzá a család boldogságához és kényelméhez, ott, ahol az étel készül, ahol a ruhákat kimossák, és ahol ellátják a kisgyermeket.”³⁸ Mukerjee érvelésének logikus

33 Das, 1930. 3.

34 Uo. 21.

35 Uo. 163–164.

36 Chatterjee, 1947. 125.

37 Uo. 129.

38 Mukerjee, 1944.

következtetése nemcsak az, hogy a család biztonsága érdekében szükség van egy bizonyos minimális bérre, de az is, hogy jobb, ha a nők kívül maradnak a munkaerőpiacon.

Az elmúlt néhány évtized történetírásának eredményei azt mutatják, hogy ez a felfogás a korabeli valóságot tükrözte. Bombay textiliparát, illetve Kalkutta juttatiparát vizsgálva Radha Kumar, valamint Samila Sen is kimutatta, hogy ezen iparágakban a nők aránya az 1920-as éveket követően fokozatosan csökkent.³⁹ Sen rámutatott arra, hogy az anyasággal járó és az újszülöttek életére leselkedő veszélyeket a munkaadók felhasználták arra, hogy az elbocsátásokat igazolják. Az indiai Tervezési Bizottság nők gazdasági szerepével foglalkozó albizottsága éppen csak érintette a férfiakkal azonos bér kérdését, s inkább a nők házasságon belüli szerepére koncentrált, ezt a területet látva kulcsfontosságúnak a modernitás és a hagyományos életmód összeegyeztetése szempontjából.⁴⁰ Ezzel a szemléletmóddal összhangban egy országos kormányzati terv részeként a dzsamsedpuri háztartások költségvetését felmérő 1946-os tanulmány a női munkaerő szerepét szintén marginálisnak látta. A dolgozó felnőtt nők száma számos alsó jövedelmi kategóriába tartozó háztartásban meghaladta a férfiakét, azonban a 90 rúpia havi jövedelmet elérő vagy meghaladó háztartások esetében alacsony volt. Ezt a különbséget figyelmen kívül hagyva a jelentés azt állapította meg: „Nők és gyerekek alig állnak alkalmazásban, mivel az átlagos családban 0,09 kereső nő és 0,02 kereső gyermek él.”⁴¹

A 20. század első évtizedeiben a női szexualitás és a nők mint anyák kérdéskörei világszerte központi szerepet játszottak a nemzet egészségével kapcsolatos vitákban.⁴² Az anyagcserére és a tápértéksszükségletekre vonatkozó tudományos vizsgálatok Indiában tükrözték és megerősítették a női munkaerő marginalizálódását. Az 1947-ben függetlenné váló Indiában egyre szélesebb körűvé váló oktatás szintén szerepet játszott abban, hogy a nők másodlagos voltát sugalló statisztikai adatok és tudományos tudás normává váltak, mivel a tankönyvek az eltérő nemi szerepeket hangsúlyozva adták át a táplálkozástudomány eredményeit.⁴³

Az elmondottak összegzéseként megállapítható, hogy az első világháború végén – a brit birodalmi hadsereg, a gyarmati kormányzat és a nemzetközi kapcsolatok hatására – létrejött Indiában egy intézmény, amely másfél évtized alatt a tudományos kutatás központja, referenciapontja, valamint a népszövetségi kutatások kapcsolódási pontja lett. Az itt született tudományos eredményeket felhasználó – köztük az ezeket tagadó – szerzők számos irányba indultak el, és a „Nyugat” és a „nem Nyugat” szintézisét keresték. Abban mindannyian egyetértettek, hogy az indiai munkaerő beteges, trópusi és a nemek alapján két részre osztható. Ez a leírás egybeesik a 20. század első felében egyedien ázsiai, mégis az egész világon működő munkaerő-gazdálkodási forma, a kuli munka leggyakoribb jellemzésével.

39 Sen, 1999.

40 Shah, 1947. 27.

41 Deshpande, 1946. 8.

42 Bender, 2009.

43 *Nutrition Notes*, 1948.

A kuli élelmezésének kérdése: kantinok és jegyrendszer

Egyelőre még nem született a kuli munkát globális történeti perspektívából vizsgáló szintézis. Az elmúlt évtizedek kutatásainak eredményeképp azonban ennek a munkaformának számos aspektusa ismertté vált a világ több régiója tekintetében. Gopalan Balachandran a tengerjáró hajókon dolgozó munkaerő kapcsán megkísérelte definiálni a fogalmat. Először kijelentette, hogy a kuli bármilyen célokra használt ipari munkaerő összességében modern, jellegzetesen nem nyugati kategóriája. Később hozzátette még, hogy a kuli alapvetően mobil munkás, akiről azt tartották, hogy sem munkavállalás szempontjából, sem lakhely tekintetében nem helyhez kötött. A kínaiak kapcsán azt is megállapította, hogy a kulinak nincs igénye osztály- vagy nemzetkötődés, vagy a modern identitás más formái iránt.⁴⁴

Egy gyarmati időszakban készült, nyomorúságos emberi állapotokat felfedő jelentés kapcsán Jan Breman, az ázsiai munkaerő helyzetének egyik legelismertebb szakértője arra mutatott rá, hogy a kuli munkaerő két meghatározó tényezője az erőszak jelenléte és a szabadság hiánya, valamint az, hogy „a feljebbvaló főnök és az alávetett kuli közötti kapcsolat a rasszista ideológián alapult, amely áthatotta a gyarmati társadalmat”.⁴⁵ Moon-Ho Jung az amerikai ültetvényeken alkalmazott kuli munkát posztstrukturalista módon elemezte. Álláspontja szerint a kuli sohasem volt egy népcsoport- vagy egy jogi kategória, inkább azt mondhatjuk, hogy a kuli a faji elképzelések egyvelege, amely a rabszolga-felszabadítás korában világszerte jelentkezett, majd a kulik fontossá váltak a faji és a nemzeti határok és hierarchiák újra-rajzolásakor.⁴⁶

Kaushik Ghosh azt látta bizonyítottnak, hogy a gyarmati képzelet olyan ideális kulikat állított elő, akik mindent kibírnak, hozzászoknak bármilyen helyzethez, s mindenfajta munkát elvégeznek az ültetvényeken, így felváltva a rabszolgákat. Ghosh emellett azt is bemutatta, hogy a Csota Nágpur-i bányatulajdonosoknak ellenérzéseik voltak a helyi lakossággal szemben, mivel nehezen tudtak fölöttük teljes körű hatalmat gyakorolni, mivel ezek a munkások erőforrásokkal rendelkeztek a közeli falvakban. A kuli munkaerő-gazdálkodás lényege ezen olvasat szerint az ellenőrzés volt.⁴⁷ Gaiutra Bahadur – Ghosh koncepcióját meghaladva – a guyanai cukornád-ültetvényeken dolgozó kuli munkások történeteiből a Brit Birodalom és általában a kolonialista viszonyok feminista kritikáját írta meg. Álláspontja szerint a kuli munka szabályai tehetők felelőssé a 20. század eleji ültetvényeken dolgozó nők elleni gyakori erőszakért, és a nagyszámú és nagyarányú öngyilkosságért.⁴⁸

Kuli munkásokat nem csupán az ültetvényeken alkalmazták, hanem a 20. század első évtizedeinek legjelentősebb indiai ipari üzemében, a Bihar déli részén, a Szakcsi faluból kinövő Dzsamsedpur városban működő Tata Iron and Steel Companyben is. Az acélgyár egyik első igazgatója, John L. Keenan a létesítmény előké-

44 Balachandran, 2012. 28.

45 Breman, 1989, különösképpen az előszó.

46 Jung, 2006. 5.

47 Ghosh, 1999.

48 Bahadur, 2013.

szítése közben látott kulikat vadonból származó munkásokként írta le.⁴⁹ A TISCO-t alapító, befolyásos Tata család anyagi támogatását élvező néprajztudós, Verrier Elwin *Az Agaria* című könyvében a vasolvasztásban foglalkoztatott kulikat olyan munkásokként definiálta, akiket egy család olyan esetben alkalmaz, ha a családtagok nem állnak kellő számban rendelkezésre a munkához.⁵⁰ Ily módon a kulik feltehetően törzsi közegekben vagy modern ipari körülmények között is: a legfőbb jellemzőjük a képzetlen munkás státusuk.

A dzsamsedpuri jóléti intézményeket vizsgáló kortársak közül Harold Mann 1919-ben készített jelentésének egyik utolsó fejezetében egy adatsort közölt a háztartások költségvetésére vonatkozóan, amelyben az általa jellemzőnek vélt észak-indiai hindu, bengáli, bennszülött és muszlim munkások bevételeit és kiadásait összegezte. Ahelyett, hogy családok szükségleteiről írt volna, a nők és a gyermekek igényeit a férfiak függvényében adta meg.⁵¹ Úgy számolt, hogy a nők élelmiszerigénye négyötöde a férfiakénak. Mann elemzése során arra a következtetésre jutott, amennyiben a rizs és a lencse árát nem szabályozzák Szakcsi piacán, a fizetések nem fedezik a bennszülött kulicsaládok szükségleteit.⁵²

A Dzsamsedpurban dolgozó kulik két változás csomópontjában álltak. Egyrészt, amint fentebb láttuk, a két világháború közötti időszakban jött létre a tudományt és India fejlesztését összekapcsoló diskurzus, amiben a nacionalista politikának ugyanúgy szerepe volt, mint a globális fejlesztési célok nevében cselekvő, a faji hierarchia gondolatát integráló gyarmati adminisztrációnak. Másrészt, a táplálkozástudomány megjelenése egybeesett a tudományos üzemirányítás korával. Utóbbi az emberi testet olyan helyszíneként definiálta, ahol az energia termékké alakul.⁵³ 1932-ben Gilbert J. Fowler, aki még abban az időben dolgozott biokémikusként a TISCO művekben, amikor Dzsamsedpurt még Szakcsinak hívták (vagyis 1919 előtt), ezt frappánsan így írta le: „...minden egység élelem bevitelére pontosan körülhatárolható mértékű energiatermelés esik fizikai vagy szellemi munka, vagy hő formájában”.⁵⁴

Az a mód, ahogyan a munkások élelmezésének kérdését a TISCO igazgatósága kezelte, rávilágít arra, hogy a tudományos irányítás elveinek megjelenése a helyi szintű jóléti intézményekre is befolyással volt, de ez a hatás nem volt annyira erős, hogy megváltoztassa a kuli helyzetét. Az üzemi étkezdék létrehozásának szükségességéről szóló jelentések szintén a kuli munkásról alkotott elképzelések szellemében születtek. 1918-ban az úgynevezett Londoni Jóléti Bizottság (*London Welfare Committee*) javaslatokat tett a szükséges jóléti intézkedésekre Szakcsiban. A TISCO részéről B. J. Padsah irányította a csoport munkáját, amelynek tagjai voltak Beatrice Webb és Sidney Webb, világszerte ismert közgazdászok, szociológusok is. A Padsah által összeállított tematika számos, élelmezéssel kapcsolatos kérdést tartalmazott: a tejüzemek, a halászat, a zöldségeskertek és a teaboltok az

49 Keenan, 1945.

50 Elwin, 1942. 169.

51 Josh, 2003. 142. szintén rámutat erre a statisztikai gyakorlatra.

52 TAS Welfare, box no. 554. Harold H. Mann 1919-ben bizalmasnak nyilvánított jelentése.

53 Rabinbach, 1998. 29–44.

54 Fowler, 1932. 26.

üzem területén kívül szükséges jóléti intézkedések kapcsán kerültek a szövegbe, míg a „munkaidő alatti étkezés és pihenési lehetőség” az üzemen belüli feladatok között szerepelt. Ennek ellenére az élelmezésre való konkrét utalások száma alacsony volt a jelentésben. A fáradságról beszélve az egyik szerző megjegyezte, hogy az „energiaszint növelhető, ha a nehéz fizikai munkát végzők rendszeres időközönként vízben áztatott gabonát kapnak. Néhány üzemben kókuszt visznek körbe kocsi-kon a nappali műszak közepén a női munkavállalókat támogatva. Valószínűleg az ellátás néhány ilyen alkalmas fajtáját felfedezhetjük Indiában. A megfelelő étel vacsora idején történő felszolgálása az üzemi étkezdék témájához tartozik.” Padsah támogatta, hogy állítsanak fel „olyan helyeket, ahol kényelmesen ehet minden rangú alkalmazott az üzem területén, hogy ne kelljen a forró napon gyalogolni az étkezéshez biztosított szünetben”.⁵⁵ Ezzel ellentétben, 1921-ben T. W. Tutwiler, a TISCO akkori igazgatója azon az állásponton volt, hogy „mindaddig nem volt érdemi igény üzemi étkezdé felállítására. Az indiai munkás szokásai teljesen eltérnek a nyugati országok munkásaiétól.”⁵⁶ A két vélemény közötti különbség abból következik, hogy utóbbi egy különleges, nem nyugati munkástípusról, a kuliról beszélt.

Közel két évtizeddel később, 1938 júliusában, a Bihar tartományi kormány megbízásából a lakosság táplálkozási szokásait és annak minőségét felmérő biztosok azt találták, hogy a napibért kapó munkások nem engedhetik meg maguknak a kiegyensúlyozott és kielégítő étrendet.⁵⁷ Válaszként a TISCO vezetése látszólag egyre tudatosabbá vált a munkások táplálkozásának minőségét illetően. 1943-ban a Rotary szervezet hírlevelének egyik cikke arról számolt be, hogy J. R. D. Tata táplálkozáskutató részleget tervez felállítani Dzsamsedpurban, majd a következő évben az igazgatóság azt jelentette a központi kormányzat Egészségügyi Tanácsadó Bizottsága számára, hogy egy táplálkozási szakértő kinevezését tervezik, aki a kunúri laboratóriummal együttműködve a munkások étrendjének javítása érdekében dolgozna. Ezek azonban csak tervek maradtak. A tényleges cselekvés abban állt, hogy a táplálkozási bizottság néhányszor tanácskozott 1946 folyamán.⁵⁸

A második világháború időszakában az élelmiszerárak a feszültségek forrásai voltak Dzsamsedpurban csakúgy, mint az egész országban. 1941 decemberében a háború miatt drasztikusan megváltoztak a körülmények Indiában. A japán invázió veszélye is közrejátszott abban, hogy 1942–1943-ban komoly élelmiszer-válság és éhínség alakult ki. A helyzet nemcsak Bengálban, de több más tartományban, így Bombay, Madras és Travancore területén is súlyos volt. A kormányzat az Élelmezésügyi Minisztérium felállításával reagált, 1942 folyamán azonban a szakpolitikai döntések „próba-szerencse” alapon születtek. A kormány még ekkor is hitt abban, hogy a hiányt valójában a készletek eltitkolása okozza, valamint abban is, hogy a piaci folyamatok beindítása meghozza a megoldást. A hiány idején a kormány éhes tömegeket látott, s nem olyan állampolgárokat, akikről gondoskodni kellett volna. Az elemzők közül mind Henry Knight, mind V. S. Patvardhan úgy

55 TAS Welfare, box no. 554. B. J. Padsah levele A. J. Bilamoriának, 1919. március 25.

56 TAS Welfare, box no. 554. T. W. Tutwiler levele A. C. Chatterjee-nek, 1921. június 1.

57 *Results of Diet Surveys*, 1951.

58 TAS GMC, box no. 313. file no. 176. part I. no. 147.

méltatta a szemléletváltást jelző jegyrendszer bevezetését, mint a lehető legjobb megoldást, amely 1944-ben végre kihúzta Indiát az éhínségből.⁵⁹

Dzsamsedpurban a háború előtti árszínvonalat 100-nak véve, az alapvető szükségleti cikkek tartalmazó kosár 1940-ben 118-ba, 1941-ben 145-be került, míg nem 1942 júniusában elérte a csúcspontot jelentő 192-t. 1940 augusztusában a TISCO vezetése pótlékrendszert és a vész helyzetben rendkívüli juttatást vezetett be, ez azonban nem oldotta meg a problémákat.⁶⁰ 1943 júniusában nagy munkásgyűlést tartottak. Az igazgatóságnak megküldött követelésekből nyilvánvalónak tűnik, hogy ekkor még válságos volt az élelmiszerhelyzet. A dokumentum „a munkások élelmezési helyzetének rendkívül nagy problémájáról” beszél, amelyet „a megélhetési költségek folyamatos és meredek emelkedése okoz”, illetve kiemeli „az ellátás hiányosságát, amely lehetetlenné tette, hogy a jegyrendszerről szóló rendelkezésben foglalt adagok teljes mértékben kioszthatóak legyenek”. A forrás tehát jelzi, hogy helyi szinten már 1943-ban is létezett jegyrendszer. Másfelől azt is mutatja, hogy a munkások ekkorra már magukévá tették az energián és hatékonyságon alapuló tudományos irányítás kulcsszavait, s ennek nyelvezetét a pozitív válasz reményében használták is. Nem kevesebbet állítottak: „...a fejadagok elégtelensége miatt lehetetlen bármilyen hosszabb időtartamon át teljes erőbedobással komoly energia-vesztés nélkül végezni a munkát”.⁶¹ Válaszképpen a TISCO igazgatósága és a TATA cégcsoport bombayi központja táviratozásba kezdett a fejadagok biztosításáról, és végül a szomszédos Orissza tartományból szerzett be rizst.⁶²

Az élelmezés kérdése megmutatta a szekuláris üzemigazgatás 1940-es évekbeli korlátait is. A TISCO 1944-ben fontos részleteket közölt az üzemi étkezés rendszeréről az egészségügyi és fejlesztési vizsgálatot végzőkkel. Eszerint 1943-ban két kantin üzemelt, s mindkettő külön szolgált fel ételt a hindu vallású vegetáriánusoknak, nem vegetáriánusoknak és a muszlim vallásúaknak.⁶³ Egy 1944-es, a munkásjóléti intézményeket felsoroló emlékirat nyolc étkezdéről tud, ami azt jelzi, hogy egy negyedik csoport is jogot nyert a külön étkezésre. A városigazgatás ugyanekkor huszonnégy üzemen kívüli étkezdéről tudott, melyeket a vallási kategóriákon kívül regionális alapon is besoroltak (pandzsábi, bengáli stb.).⁶⁴

59 Knight, 1954. 167–200.; Patvardhan, 1958. Indiában elsőként Bombay vezette be a jegyrendszert 1943 májusában, majd a példát Kalkutta követte 1944 januárjában. Dzsamsedpur második világháború alatti élelmezési viszonyairól lásd korábbi írásomat: Balogh, 2013.

60 TAS GMC, box no. 152. file no. L87. nos. 207–209.

61 TAS IR, box no. 152. file no. L87. no. 215.

62 TAS IR, box no. 152. file no. L87. no. 217.

63 TAS GMC, box no. 315. file no. 179. part II. no. 230.

64 TAS GMC, box no. 312. file no. 174. part I. nos. 15–16.

Konklúzió: sokféle tudás, sokféle modernitás és (poszt)koloniális állam

Az 1930-as évek folyamán Indiában széles körben ismertté vált a táplálkozásnak a munkavégzés hatékonyságát befolyásoló szerepe. A kialakuló diskurzus megpróbálta összeegyeztetni a „nyugati” eredetű tudományos tudást a sajátos indiai fejlődés ideájával. Az indiainak és a „nyugatinak” mondott modernitás közötti feszültség nyomán az élelmezés és a munka közötti kapcsolat vonatkozásában központi jelentőségűvé vált a nemi szerepek kérdése és a kuli munka koncepciója. A nemek kérdése ugyanis magában foglalta a dolgozó nő problémáját, valamint a nacionalizmus által a női erkölcs és a nemzet jövője között vizionált kapcsolatot. A kuli munka fogalma – a modernitás sajátosságairól alkotott elképzelésekhez hasonlóan – jelentős sűrűsödési pontot jelentett a késő gyarmati időszakban. Az üzemi szintű gyakorlat azt mutatja, hogy a vállalati vezetés a kuli munka – vagyis egy globálisan jelen lévő, faji hierarchián alapuló, s az indiai modernitás részét képező munkaerő-gazdálkodási forma – feltételezett jellemzői miatt nem vezetett be számos helyi szintű jóléti intézkedést. A hatékonyság hiányáról és a kuli munkaerőről alkotott elképzelések ugyanis nagymértékben megegyeztek. Ez is eredményezhette azt, hogy a központi és a tartományi kormányzat adatgyűjtéssel kapcsolatos tevékenysége kiváltott ugyan bizonyos válaszokat a vállalatok vezetése részéről, azonban ezek nagyrészt papíron maradtak. Ráadásul az étkezéssel kapcsolatos intézmények profilját az 1940-es években már egy harmadik sűrűsödési pont, a vallási megosztottsággal kapcsolatos indulatok miatti aggodalmak is formálták.

Összességében a fenti történet azt mutatja, hogy a gyarmatosítás ezen kései szakasza – a politikailag hegemon brit elit által igazságosnak és kívánatosnak tartott kormányzás, s az ehhez illeszkedő társadalmi rend kizárólagossá tételének igényén túl – azt a módot is jelentette, ahogyan a modernizáció elvét az indiai elit a saját érdekeinek megfelelően alakította és gyakorlattá intézményesítette. Ebből következik, hogy a jogosultság és a jólét fogalmainak posztkoloniális problémái és a gyarmati struktúrák között szoros összefüggés van. Arra a közelmúltban Taylor C. Sherman is felhívta a figyelmet, hogy az állami, demokratikus és állampolgári szerepekkel kapcsolatos politikai vita éppen az élelmiszer-termelési kampányban jelentkezett a legélesebben, legalábbis az 1947 és a Nehru-kormányzat 1957-ben meghirdetett ötéves terve közötti évtizedben.⁶⁵ Jelen tanulmány a munka- és a táplálkozástudomány recepciója kapcsán arra mutat rá, hogy Indiában a tudományos szakértelem és a politikai víziók találkozása a modernitás jellegének egyik indikátora, s ebben a látószögben India modernitása már a két világháború között is egyedi volt. A politika, a tudomány és az élelmezés kölcsönhatását vizsgálva India alulfejlettségének narratívájánál lényegesen komplexebb elemzéshez juthatunk mind az 1947 előtti, mind a brit uralom utáni időszakra vonatkozóan.⁶⁶

65 Sherman, 2013.

66 Ezen kutatási irány első eredményeit lásd: Siegel, 2016.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Levéltári források

TAS = Tata Steel Archive (Jamshedpur)

IR = Industrial Relations

GMC = General Manager's Correspondence

Welfare

2. Kiadott források és szakirodalom

Albala

2014 *Routledge International Handbook of Food Studies*. Ed.: Albala, Ken. Abingdon, 2014.

Amrith-Clavin

2013 Amrith, Sunil – Clavin, Patricia: Feeding the World: Connecting Europe and Asia 1930–1945. In: *Past and Present*, 218. (2013) Supplement 8. 29–50.

Anderson

2012 Anderson, Perry: *The Indian Ideology*. New Delhi, 2012.

Arnold

2010 Arnold, David: British India and the "Beriberi Problem" 1798–1942. In: *Medical History*, 54. (2010) 1. sz. 295–314.

Aykroyd

1937 Aykroyd, Wallace: The Assessment of State of Nutrition and the Detection of Malnutrition. In: *The British Medical Journal*, 4011. (1937) 1008–1010.

Bahadur

2013 Bahadur, Gaiutra: *Coolie Woman: The Odyssey of Indenture*. London, 2013.

Balachandran

2012 Balachandran, Gopalan: *Globalizing Labour? Indian Seafarers and World Shipping, c. 1870–1945*. Delhi, 2012.

Balogh

2013 Balogh Róbert: Háborús tájkép, jegyrendszer és hatékonyság. A II. világháború hatása egy ipari város társadalmára Indiában. In: *Világtörténet*, 35. (2013) 2–3. sz. 365–380.

Barona

2008 Barona, Josep L.: Nutrition and Health. The International Context during the Interwar Crisis. In: *Social History of Medicine*, 1. (2008) 87–105.

Bender

2009 Bender, Daniel E.: *American Abyss: Savagery and Civilization in the Age of Industry*. Ithaca, 2009.

Berger

2013 Berger, Rachel: Between Digestion and Desire: Genealogies of Food in Nationalist North India. In: *Modern Asian Studies*, 47. (2013) 5. sz. 1622–1643.

Bivins

2013 Bivins, Roberta: Coming 'Home' to (Post)Colonial Medicine: Treating Tropical Bodies in Post-War Britain. In: *Social History of Medicine*, 26. (2013) 1. sz. 1–20.

Breman

1989 Breman, Jan: *Taming the Coolie Beast: Plantation Society and the Colonial Order in Southeast Asia*. Oxford, 1989.

Calvin

2013 Clavin, Patricia: *Securing the World Economy: The Reinvention of the League of Nations, 1920–1946*. New York, 2013.

Carpenter

2007 Carpenter, Kenneth J.: The Work of Wallace Aykroyd: International Nutritionist and Author. In: *Journal of Nutrition*, 137. (2007) 873–878.

Chandra Pattanayak

1946 Chandra Pattanayak, Gopal: *Planned Diet for India*. Allahabad, 1946.

Chatterjee

1947 Chatterjee, Dwarka Nath: *Food and Nutrition in India by An Indian Dietarian*. Calcutta, 1947.

Chowdhury, A.

2007 *Bangladesh, 1971*. I–IV. Ed.: Chowdhury, Afsan. Dhaka, 2007.

Chowdhury, R. B.

1936 Chowdhury, Rai Bahadur: *The Ideal Diet for Perfect Health*. Delhi, 1936.

Collingham

2001 Collingham, Elizabeth M.: *Imperial Bodies. The Physical Experience of the Raj, c. 1800–1947*. London, 2001.

Cooper

1996 Cooper, Frederick: *Decolonization and African Society: The Labour Question in French and British Africa*. Cambridge, 1996.

Das

1930 Das, Rajani Kanta: *The Industrial Efficiency of India*. London, 1930.

Deshpande

1946 Deshpande, S. R.: *Report on an Enquiry into Family Budgets of Industrial Workers in Jamshedpur*. Simla, 1946.

Dyson–Maharatna

1991 Dyson, Tim – Maharatna, Arup: Excess Mortality during the Great Bengal Famine: A Re-evaluation. In: *The Indian Economic and Social History Review*, 28. (1991) 3. sz. 281–297.

Elwin

1942 Elwin, Verrier: *The Agaria*. Calcutta, 1942.

Field Service Hygiene Notes

1919–1945 India. Army. Medical Directorate: *Field Service Hygiene Notes, India*. Delhi, 1919, 1940, 1945.

Fowler

1932 Fowler, Gilbert: Chemistry and Currency. In: *Current Science*, 1. (1932) August, 26–28.

Freidberg

2003 Freidberg, Susanne: French Beans for the Masses: A Modern Historical Geography of Food in Burkina Faso. In: *Journal of Historical Geography*, 29. (2003) 3. sz. 445–463.

Gadgil

1943 Gadgil, Dhananjaya Ramchandra: *Regulation of Wages and Other Problems of Industrial Labour in India*. Poona, 1943.

Gandhi

1949 Gandhi, M. K.: A Talk to Village Workers. In: *Diet and Diet Reform*. Ahmedabad, 1949. 23–25.

Gangulee

1939 Gangulee, Nagendranath: *Health and Nutrition in India*. London, 1939.

Ghosh

1999 Ghosh, Kaushik: A Market for Aboriginality: Primitivism and Race Classification in the Indentured Labour Market of Colonial India. In: *Subaltern Studies. Writings on South Asian History*, 10. (1999) 8–48.

Greenough

1982 Greenough, Paul R.: *Prosperity and Misery in Modern Bengal*. New York, 1982.

Joshi

2003 Joshi, Chitra: *Lost Worlds: Indian Labour and its Forgotten Histories*. Delhi, 2003.

Jung

2006 Jung, Moon-Ho: *Coolies and Cane. Race, Labor, and Sugar in the Age of Emancipation*. Baltimore, 2006.

Keenan

1945 Keenan, John L.: *A Steel Man in India*. London, 1945.

Kiple–Ornelas

2000 *Cambridge Handbook of World Food History*. Eds.: Kiple, Kenneth F. – Ornelas, Kriemhild Coneè. Cambridge, 2000.

Knight

1954 Knight, Henry: *Food Administration in India 1939–47*. Stanford, 1954.

Lampland

2009 Lampland, Martha: Classifying Laborers: Instinct, Property, and the Psychology of Productivity in Hungary (1920–1956). In: *Standards and their Stories. How Quantifying, Classifying and Formalizing Practices Shape Everyday Life*. Eds.: Lampland, Martha – Leigh Star, Susan. Ithaca, 2009. 123–142.

Loveday

1914 Loveday, Alexander: *The History and Economics of Indian Famines*. London, 1914.

Mintz

1986 Mintz, Sidney: *Sweetness and Power: The Place of Sugar in Modern History*. London, 1986.

Mukerjee

1938 Mukerjee, Radhakamal: *Food Planning for Hundred Millions*. Delhi, 1938.

1944 Mukerjee, Radhakamal: A National Minimum Welfare Standard. In: *The Indian Journal of Social Work*, 1944. June.

Nutrition Notes

1948 *Nutrition Notes*. Madras, 1948.

Patnaik

2007 Patnaik, Utsa: *The Republic of Hunger and Other Essays*. New Delhi, 2007.

Patvardhan

1958 Patvardhan, V. S.: *Food Control in Bombay Province 1939–1949*. Poona, 1958.

Pilcher

2012 *Oxford Handbook of Food History*. Ed.: Pilcher, Jeffrey M. Oxford–New York, 2012.

Price

2015 Price, Catherine: *Vitamina: How Vitamins Revolutionized the Way We Think about Food*. New York, 2015.

Rabinbach

1998 Rabinbach, Anson: The End of the Utopias of Labour: Metaphors of the Machine in the Post-Fordist Era. In: *Thesis Eleven*, 53. (1998) 1. sz. 29–44.

Report

1929 Royal Commission on Labour in India: *Report*. Vol. IV. *Bihar and Orissa with Coalfields*. Part. 1. *Written Evidence*. Part. 2. *Oral Evidence*. Calcutta, 1929.

Report of the Commission of Health Survey

1946 *Report of the Commission of Health Survey and Development*. Delhi, 1946.

Report on the Physiological Bases

1936 Technical Committee of the Health Committee of League of Nations: *The Problem of Nutrition*. Vol. II. *Report on the Physiological Bases of Nutrition*. Geneva, 1936.

Results of Diet Surveys

1951 *Results of Diet Surveys in India 1935–1948*. New Delhi, 1951. (Indian Council of Medical Research Special Report Series, 20.)

Sen, A.

1981 Sen, Amartya: *Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation*. Oxford, 1981.

Sen, S.

1999 Sen, Samita: *Women and Labour in Late Colonial India. The Bengal Jute Industry*. Cambridge, 1999.

Shah

1947 Shah, K. T.: Introduction. Woman's Role in Planned Economy. In: *Population. Report of the Sub-Committee*. Ed.: Shah, K. T. Bombay, 1947. (National Planning Committee Series.)

Sharma

2012 Sharma, Madhuri: *Indigenous and Western Medicine in Colonial India*. New Delhi, 2012.

Sherman

2013 Sherman, Taylor C.: From 'Grow More Food' to 'Miss a Meal': Hunger, Development and the Limits of Post-Colonial Nationalism in India, 1947–1957. In: *South Asia: Journal of South Asian Studies*, 36. (2013) 4. sz. 571–588.

Siegel

2016 Siegel, Benjamin: Self-Help which Ennobles a Nation: Development, Citizenship, and the Obligations of Eating in India's Austerity Years. In: *Modern Asian Studies*, 50. (2016) 3. sz. 975–1018.

Tauger

2003 Tauger, Mark B.: Entitlement, Shortage and the 1943 Bengal Famine. In: *Journal of Peasant Studies*, 31. (2003) 1. sz. 45–72.

Weindling

1995 Weindling, Paul: The Role of International Organizations in Setting Nutritional Standards in the 1920s and 1930s. In: *The Science and the Culture of Nutrition, 1840–1940*. Eds.: Kamminga, Harmke – Cunningham, Andrew. Amsterdam, 1995. 319–332.

RÓBERT BALOGH

STARVATION, NUTRITION AND MODERNITY IN LATE COLONIAL INDIA, 1920–1950

While devastating famines are part of historical memory in South Asia, the issue and social history of food availability is one of the cleavages of politics in contemporary India. The paper addresses this dichotomy by discussing the modernity of late colonial India considering ideas and politics of nutrition and its relation to industrial labour. Literature on industrial labour and practices of a large industrial complex show that ideas emerging about the role of women in nation-building and of coolie labour limited food related welfare policies in the period after 1920. These limitations became part of governmentality in South Asia and this partially explains early 21st century cleavages of food politics. Moreover, the history of the reception of the science of nutrition indicates that modernity in India was specific and was not the story of adapting practices associated with the Global North.